

Laiškai iš praeities: Justino Marcinkevičiaus laiškai mokytojai Genovaitei Andrašiūnienei

Salomėja Bandoriūtė-Leikienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
salomeja.bandoriute@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2140-8120>

Anotacija. Ilgametė įprasta komunikacija laiškais labai pakito. Dar prieš porą dešimtmečių rašyti laiškus į kitą miestą, šalį ar tiesiog toliau gyvenančiamam buvo visiškai įprastas reiškinys. O dabar, jei ir išsiunčiami popieriniai laišukai, tai būna dažniausiai dokumentai arba atvirukai su sveikinimais ir linkėjimais. Taigi, laiškus tyrinėti įdomu ir prasminga kaip nykstantį komunikacijos būdą. Laiškų tyrimai įdomūs įvairių mokslo šakų atstovams, kurie tokiu būdu turi galimybę sužinoti daugiau informacijos apie laiško adresatą, adresantą, bendrą laiško komunikacijos diskursą. Laiškai traukia ne tik mokslininkų dėmesį, bet ir asmenybėms neabejingą skaitytoją, todėl jų publikacijos būna itin populiarios, ypač žinomų žmonių, skaitomi tarsi romanai. Be to, tai pateisina visuomenės normų nustatytą tabu – svetimų laiškų skaitymą.

Šio straipsnio tyrimo objektas – poeto Justino Marcinkevičiaus laišukai mokytojai Genovaitei Andrašiūnienei, rašyti 1949–1961 metais išvažiavus studijuoti į Vilnių. Andrašiūnienė buvo Prienų rajono šviesuolė, lietuvių kalbos mokytoja, kuri rėmė finansškai ir morališkai gabius savo mokinius, tarp jų ir poetą Marcinkevičių, kalbininką Joną Kazlauską. Apie šių laiškų egzistavimą daug metų sklandė žinia tarp prieniškių, kol prieš kelerius metus jie atsitiktinai pateko į poeto šeimos rankas (apie šių laiškų išlikimą nežinojo ir pats Marcinkevičius). Išlikę 44 Marcinkevičiaus laišukai mokytojai Andrašiūnienei, kurie buvo rašyti studijų metais iš Vilniaus. 43 laišukai išsilaikę puikiai, o vienas jau nebeįskaitomas, nes išplyšęs trečdalis teksto. Iš viso kompiuteriu buvo perrinkta 3,2 a. l. teksto.

Laiškų tyrimas atskleidžia Marcinkevičiaus ir jo mokytojos artimą ryšį, projektuojamą tarsi mamos ir sūnaus santykį. Andrašiūnienė – ne tik finansinė rėmėja, motiniška globėja, bet ir pirmoji jaunojo poeto kūrybos kritikė, svariai prisidėjusi prie jo asmenybės formavimo. Straipsnyje šie santykiai atskleidžiami tiek trumpai aptariant turinį, tiek atkreipiant dėmesį į laiškuose vartojamus kreipinius. Poeto pasirinkimas vadinti mokytoją *mama*, *mamyte*, *motina* patvirtina faktą, kad ankstyvoje paauglystėje mamos netekęs vaikas ilgisi motiniškos globos.

Jaunojo poeto laiškuose atsiskleidžia jo talentas rašyti – tekstai sklandūs, literatūriški. Be to, daug susirašinėjama apie jo paties kūrybą, pasakojama apie poezijos pasiekimus ir kūrybinius nuopoličius. Nors mažai ir labai atsargiai rašoma apie pasipriešinimą tuometinei ideologijai, vis dėlto šias Marcinkevičiaus nuostatas laiškuose galima išskaityti. Įdomūs laišukai, kuriuose jaunas poetas ginčijasi, pykstasi su mokytoja, nes jie atskleidžia ir poeto maištingumą, kuris yra labai netikėtas. Galimybė pažvelgti į Marcinkevičiaus jaunystę, skaitant jo laiškus, suteikia daugiau žinių apie poeto kūrybos kaitą ir jo asmenybės formavimąsi.

Pagrindinės sąvokos: Justinas Marcinkevičius, laišukai, egodokumentika, komunikacija.

Gauta: 2023-02-14. Priimta: 2023-03-14.

Received: 14/02/2023. Accepted: 14/03/2023.

Copyright © 2023 Salomėja Bandoriūtė-Leikienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Letters from the Past: Justinas Marcinkevičius' Letters to His Teacher Genovaitė Andrašiūniene

Abstract. Nowadays, the long-standing communication by letters has changed a lot. A couple of decades ago, writing letters to another city, country or simply to someone who lives further away was a completely normal activity. Today, paper letters are usually only documents or postcards. Thus, it is interesting and meaningful to study letters as a disappearing form of communication. Researching letters is interesting for representatives of various branches of science. Investigating ego documents, especially letters, gives us an opportunity to find out more about the past communication, sender and receiver of the letter and the general discourse of the researched period. Reading letters, especially letters written by famous public figures, is interesting not only for the scientists, but also for the regular readers. Furthermore, it justifies the taboo set by social norms – prohibited reading of stranger's letters.

The subject of this article are the letters of the Lithuanian poet Justinas Marcinkevičius to his teacher Andrašiūniene, written in 1949–1961, after leaving Prienai to study at Vilnius University. Andrašiūniene was a famous intelligent of Prienai district, a teacher of the Lithuanian language, who financially and morally supported her talented students, including famous poet Marcinkevičius and linguist Jonas Kazlauskas. The leads of the existence of these letters circulated among the people of Prienai for many years, until a few years ago they accidentally came into poet's family hands (Marcinkevičius himself did not know about the existence of these letters). There are 44 letters of Marcinkevičius to teacher Andrašiūniene, which were written while he was studying at Vilnius University. 43 letters are perfectly preserved, but one is no longer legible, because a third of the text is damaged.

The research of the letters reveals a close relationship between young poet Marcinkevičius and his teacher: a son-mother relationship. Marcinkevičius' choice to call the teacher *mother*, *mommy*, confirms the fact that he is missing for mother's care and attention (he lost his real mother in his early adolescence). Andrašiūniene was not only a financial supporter, guardian, but also the first critic of the young poet's writing. This critique significantly formed poets' personality.

The young poet's letters reveal his talent for writing: the texts are fluent and literary. Also, there are a lot of stories about his achievements and creative downfalls. Marcinkevičius is carefully writing about his negative position towards the ideology of the time. It is interesting to read letters where Marcinkevičius is arguing and getting angry with his teacher. These letters reveal the rebellious side of the poet, which is completely unexpected. The opportunity to look at Marcinkevičius' youth by reading his letters deepens the knowledge of the change of the poet's work and the formation of his personality.

Keywords: Justinas Marcinkevičius, letters, self-documentation, communication, ego documents.

*Jūsų laiškas bus mano mirusios Motinos testamentas,
laiškai iš Anapus, kuriame aš tarpe eilučių išskaičiau
tikrąją gyvenimo prasmę. (1949 metai)*

Ilgametė įprasta komunikacija laiškais labai pakito. Dar prieš porą dešimtmečių rašyti laiškus į kitą miestą, šalį ar tiesiog toliau gyvenančiajam buvo visiškai įprastas reiškinys. O dabar, jei ir išsiunčiami popieriniai laiškai, tai būna dažniausiai dokumentai arba atvirukai su sveikinimais ir linkėjimais. Šiuolaikinės technologijos sukūrė „komunikaciją beveik be pertrūkių“ (Ivanauskaitė, 2007, p. 133). Taigi, laiškus tyrinėti įdomu ir prasminga kaip nykstantį komunikacijos būdą.

Laiškų tyrimai domina daugelio humanitarinių sričių mokslininkus: kalbininkus, istorikus, komunikacijos mokslo atstovus, psichologus, sociologus. Remiantis Gabriela del Lungo Camiciotti (2014, p. 17), laiškai suteikia unikalią galimybę rekonstruoti vie-

šajā ir asmeninę praeities komunikacijā. Laišķai padeda pažinti geriau ir visuomenėje žinomas žmones, dėl to tokie tyrimai ir leidiniai, kuriuose sudėti laiškai, skaitytojus labai domina. Štai Armando Petrucci (2008) teigia, kad laiškai yra, ko gero, pats seniausias istoriją liudijantis rašytinis dokumentas. Ši mokslininko idėja – teisinga, nes laiškai yra intymus ir nesufalsifikuotas žanras, prieš daug metų juos rašęs žmogus nesitikėjo, kad jie bus kažkieno, o ne tik adresato, skaitomi. Tai patvirtina ir Lungo Camiciotti (2014, p. 18), teigdama, kad „korespondencija atskleidžia tyrinėtoji specifinę informaciją apie komunikaciją skirtingais periodais ir apie sociokultūrinės paties žanro funkcijas“. Taigi, laiškas yra unikalus tyrimo objektas, suteikiantis tyrinėtoji informaciją ne tik apie jo siuntėją ir adresatą, bet ir apie bendravimo laikų ypatumus, istorinę rašymo aplinką.

Laiškai yra sudėtinė egodokumentikos dalis. Egodokumentikos terminą apibrėžė Jacques Presseris (1968), ėmęs tyrinėti šio tipo tekstus (laiškus, dienoraščius ir kt. autobiografinius užrašus). Trumpai atsakant į klausimą, kas yra egodokumentai, tinka Mary Fulbrook ir Ulinka Rublack (2010, p. 263) mintis, kad tai „dokumentų šaltinis, teikiantis informaciją apie ‘save’, kuris juos sukūrė“. Sąvoka *pats* (vok. *Selbstzeugnisse*, angl. *self-narratives*) vartojama būtent egodokumentikos tyrimuose, siekiant atsakyti į istorinius ir istoriografinius klausimus (Ibid.). Stephanas Elspassas (2012, p. 156) į egodokumentus žvelgia kaip į artimus pokalbiui negrožinės literatūros istorinius tekstus, jo mintį papildo Marijke van der Wal ir Gijsbertas Ruttenas (2013, p. 3), teigdami, kad „egodokumentai atsako į vis dar neatsakytus istoriją tyrinėjantių kalbininkų klausimus“. Edgaras Schneideris (2002), tyrinėdamas egodokumentiką, išskiria penkis kalbinio ir rašytinio tekstų tipus: įrašytos kalbos tekstai (pavyzdžiui, interviu), perpasakojimai, įsivaizduojamieji (laiškai, dienoraščiai), sekamieji (įvairūs komentarai) ir sugalvotieji (literatūriniai dialektai). Schneideris juos visus vadina *near-speech mode* (artimus kalbėjimui) (Ibid., p. 72). Laiškai atspindi istorinę praeitį (tolimą ir netolimą), turi savitą komunikacijos formą. Komunikacija laiškais įdomi ir tuo, kad siuntėjas juose visuomet modeliuoja savo paveikslą, vadinamą *savirepresentacija*. Šį fenomeną tyrinėjantys Peteris J. Burke’as ir Janas E. Stetsas (2013) teigia, kad laišką rašantis žmogus visuomet formuoja savo tapatybę. Laiškai yra biografijos tyrimus papildantys liudininkai.

Mokslininkai tyrinėja įvairius egodokumentikos žanrus. Paminėtini keli laiškų tyrimai. Presseris (1968) tyrė Holokausto meto laiškus. Kenas Plummeris (1983), knygos *Documents of Life* autorius, pabrėžia laiškų, kaip gyvenimo dokumentikos (*doing life story*), tyrimų svarbą. Daug tyrinėti laiškai, rašyti kareivių Pirmojo pasaulinio karo metu (Gerber, 2006; Kamphoefner, 2006; Leminski, 2006). Minėtini Francesco Austino (1999) 1970 metų Kornvalio darbininkų susirašinėjimo tyrimas, Janet Maybin (1999) XX a. kalinių laiškų analizė.

Lietuvoje egodokumentiką tyrinėja Giedrė Šmitienė (2018; 2008), gilindamasi į Janinos Degutytės laiškus iš fenomenologinės ir *paprasto rašymo* perspektyvos, Neringa Klišienė (2016) yra analizavusi intymumą Antano Vaičiuliaičio laiškuose žmonai Joanai Abramikienei, Aurelija Tamošiūnaitė (2013; 2008) aptarė XIX a. pabaigos – XX a. pradžios laiškuose formuojamą tapatybę, remdamasi sociolingvistikos mokslu, Vita

Ivanauskaitė (2007) yra išsamiai aprašiusi laišką, kaip kultūrinį-komunikacinį fenomeną folklore. Giedrė Čepaitienė mokslo monografijoje *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika* analizuoja įvairioms kalbėjimo situacijoms, taip pat ir laiškam, būdingų šnekos aktų raišką (pavyzdžiui, adresato įvardijimą, atsiprašymą); knygoje yra skyrius apie kelis senuosius laiškų rašymo vadovėlius (Čepaitienė, 2007, p. 281–307). Laiško žanro tyrimai yra vertingi ne tik moksliniu požiūriu, jie įdomūs ir plačiajai visuomenei, ypač tie, kurie atskleidžia nežinomų faktų iš žymių žmonių gyvenimo.

Šio straipsnio tyrimo objektas – poeto Justino Marcinkevičiaus laiškai mokytojai Genovaitei Andrašiūnienei, rašyti 1949–1961 metais išvažiuavus studijuoti į Vilnių. Apie šių laiškų egzistavimą daug metų sklandė žinia tarp prieniškių, kol prieš kelerius metus jie atsitiktinai pateko į poeto šeimos rankas (apie šių laiškų išlikimą nežinojo ir pats Marcinkevičius). Objektas įdomus ne tik dėl laiškų turinio ir epistolinės jų vertės, bet ir dėl savo, galima pavadinti, detektyvinės atsiradimo istorijos šeimos rankose. Prieš kelerius metus poeto dukroms buvo patarta kuo greičiau atsiimti poeto laiškus mokytojai Andrašiūnienei. Ryšulėlis laiškų, perrištas sena austa juostele, pasirodo, buvo pačios mokytojos perduotas Prienų muziejui, bet paaiškėjo, kad daug metų juos turėjo nebe muziejus, o viena prieniškė, nutarusi juos paviešinti po poeto ir jo žmonos mirties. Tą kartą laiškai nebuvo išspausdinti ir atiteko, kaip ir priklauso tokiais atvejais, šeimai, todėl dabar juos galime pristatyti visuomenei iš Marcinkevičiaus šeimos ir iš mokslinės pozicijos.

Prienų krašto inteligentė Andrašiūnienė (1905–1977) dirbo mokytoja, vėliau – Prienų gimnazijos direktore, Švietimo skyriaus vadove. Ji globojo gabius mokinius, tarp jų ir būsimą poetą Marcinkevičių, būsimą kalbininką Joną Kazlauską. Skaitant Marcinkevičiaus laiškus mokytojai (žr. 1 pav.) matyti, kad juos siejo ypatingas ryšys, Andrašiūnienė ne tik rėmė jaunąjį poetą finansiskai, bet ir prisidėjo prie jo asmenybės formavimo. Šiame straipsnyje aptariami ir interpretuojami Marcinkevičiaus laiškai Andrašiūnienei, atsižvelgiant į būsimą poeto ryšį su pačia mokytoja.

Išlikę 44 Marcinkevičiaus laiškai mokytojai, rašyti studijų metais iš Vilniaus. 43 laiškai išsilaikę puikiai, o vienas jau nebeįskaitomas, išplyšęs trečdalis teksto. Rengiantis tyrimui iš viso kompiuteriu perrinkta 3,2 a. l. teksto. Laiškai atskleidžia, kokie artimi buvo poeto santykiai su jį globojusia mokytoja. Tai nėra tik „ataskaitinio“ turinio žinutės, kuriose atsiskaitoma, kokie egzaminų rezultatai, ar gavo mokytojos siūstus pinigus, kur ir kokį abiem su Kazlausku pavyko išsinuomoti kambarį. Ryšys su mokytoja Andrašiūniene atsiskleidžia ne tik dėstomame laiško turinyje, bet jau pačioje jo pradžioje – kreipiniuose. Pats pirmas laiškas, rašytas 1949 metų rugsėjo 11 dieną, pradedamas taip:

Atleiskit, kad mano laiškas be tituliarinės antraštės, be kreipinio. Norėjosi išvengti per didelio oficialumo, o tuo pačiu ir familiarumo. Iš viso, jei mano laiškas bus blogai parašytas – nekaltinkit manęs: toks jau aš žmogus, kad ligi šiol neprisiverčiau perskaityti nei vieno laiškų rašymo vadovėlio, nei vieno savo laiku populiaraus kalendoriaus, kur visa tai plačiai komentuojama. Be to, nesinori savo minties apvilkti svetimu formalizmu. Aš rašau tą, ką jaučiu, ką maštau, kad adresatas, gavęs laišką, susidarytų įspūdį, lyg kalbėtusi su manim pačiu. Tokia mano dilema.

Pirmasis laiškas iš Vilniaus yra atsargus, mandagus ir kartu draugiškas. Tai rodo ne tik kreipinio nebuvimas ar laiško turinys, bet ir pasirašymas – laiško pabaigoje poetas pasirašo oficialiai – *J. Marcinkevičius*. Vėlesniuose laiškuose lieka tik – *Justinas*. Galima teigti, kad jaunas studentas pirmame laiške tarsi prašo leidimo vadinti mokytoją kažkaip konkrečiai. Tokią įžvalgą leidžia daryti vėlesni Marcinkevičiaus laišakai, kuriuose jis Andrašiūniene vadina *Mama*, *Mamyte*, pavyzdžiui, 1949 metų spalio 25 dieną rašytame laiške:

Brangioji Mamyte!

Labai dėkui Jums už laišką, kurio laukiau nekantraudamas ir kurį perskaičiau jau daug kartų su ašarom akyse. Būdavo valandų, kada liūdesys nekviestas užeidavo, kada visu aštrumu iškildavo klausimas, kuo aš pateisinau ligi šiol savo, kaip žmogaus, egzistenciją ir kuo aš pateisinsiu ateityje. Tada kiekvieną kartą aš prisimenu Jūsų laišką. Ir keista. Perskaičius jį taip lengva pasidaro, sieloje šviesu ir skaidru, aš augu dvasia ir gyvenimas (siauresne prasme) pasidaro gražus ir prasmingas. Aš tada – kupinas jėgų ir pasitikėjimo, o žmonės, svetimi ir nepažįstami, tampa mano broliais.

Marcinkevičius motinos neteko ankstyvoje paauglystėje, tad jos ilgėjimasis yra jaučiamas ne tik poezijoje, kasdieniame gyvenime (ant darbo stalo visą jo gyvenimą buvo padėta įrėmintą tėvų vestuvinė nuotrauka), bet ir šiuose netikėtai rastuose laiškuose.

1 pav. Justino Marcinkevičiaus laiškų Genovaitei Andrašiūnienei pluoštelis.

Laiškuose mokytojai kreipinys dažnai atspindi ir jo turinį. Pavyzdžiui, kai mandagiai pasibarama ar atsiprašinėjama dėl ko nors, kaip kad šiame 1951 metų rugsėjo 9 dienos laiške:

Mama,

Taip jau pasaulis sudėstytas: Jūs pradėjot laišką barimu, aš galiu pradėti atsiprašinėjimais, bet prisipažinsiu, be didelio apetito, nes mano valstietiška (šiuo atveju gal net muzikiška)

prigimtis nemato didelio reikalo. Nežinau, dėl ko aš laišką parašiau pora dienų vėliau, švelninančių aplinkybių nėra, bet jeigu tas poros dienų pavėlavimas turėjo kokios nors lemiamos reikšmės – aš atsiprašau.

Kreipinių reikšmė kalboje yra ypatinga, nes jais yra siekiama atkreipti adresato dėmesį. Gabija Bankauskaitė-Sereikienė, Ilona Mickienė ir Sandra Šiaučiulytė (2008, p. 81), tyrinėdamos Balio Sruogos laiškus ir juose vartojamus kreipinius, teigia: „Paprastai laiškas pradedamas kreipiniu – specifiniu žodžiu, atskleidžiančiu besikreipiančiojo jausmus, požiūrį į asmenį, daiktą ar reiškinį, į kurį kreipiamasi.“ Marcinkevičiaus pasirinkimas vadinti *Mama*, *Mamyte*, *Motina* jį globojančią mokytoją patvirtina faktą, kad našlaičiu ankstyvoje paauglystėje likęs Marcinkevičius ilgėjosi motiniško ryšio. Tai patvirtina ir 1949 metų spalio 25 dienos laiško pabaiga:

Dovanokit, kad mano laiškas vis labiau darosi nuobodus: juk tiek mažai aš jų terašęs, o šis – pirmasis, kurį rašau Motinai.

Dėkui Jums, kad dovanojot visus išsišokimus, kurie buvo iš mano pusės. Aš tikras, kad daugiau jų nebebus. Jūsų laiškas bus mano mirusios Motinos testamentas, laiškai iš Anapus, kuriame aš tarpe eilučių išskaičiau tikrąją gyvenimo prasmę.

Kreipinys pakinta tik 1961 metų gruodžio 30 dienos atvirlaiškyje, t. y. paskutinėje turimoje korespondencijoje Andrašiūnienei, kur poetas pirmą sykį kreipiasi oficialiai – pavadina ją *Mokytoja*:

Brangioji Mokytoja!

Nuoširdžiai sveikiname Jus su Naujaisiais 1962 metais! Geros sveikatos, rimtos laimės, darbingos nuotaikos linki Jums Genutė ir Justinas Marcinkevičiai.

Toks pasikeitimas gali būti aiškinamas dėl jau atsiradusio nutolimo: poetas išgyvena savo karjeros kilimo pradžią, be to, jau yra vedęs ir turi dukrą, t. y. gyvena savo paties šeimos gyvenimą. Arba, kadangi sveikinimo pabaigoje yra pasirašoma kartu su žmona, tai yra tiesiog abiejų pagarbus kreipimasis į mokytoją. Vos keturi laiškai, nenagrinėjant jų turinio, atskleidžia nemažai informacijos apie poeto gyvenimo faktus: motinos ilgesį, prierašumą jį globojusiai mokytojai, natūralų gyvenimišką atitolimą atsiradus savai šeimai ir pagarbą globojusiai mokytojai. Pagarba mokytojai atsiskleidžia ir kreipimusi *Jūs*. Visuose laiškuose Marcinkevičius kreipiasi tik šia forma ir įvardį rašo didžiąja raide. Žinoma, tokios adresato įvardijimo formos vartojimas atspindi ne tik būsimą poeto santykį su mokytoja, bet ir tuometinės visuomenės suformuotas normas, kai net į tėvus dažnas vaikas kreipdavosi pagarbiai. Ypač didelė pagarba suaugusiesiems, neretai lydima ir savotiško nutolimo, buvo visiškai normalus kultūrinis reiškinys.

Skaitant laiškus apima dvejopas jausmas: viena vertus, jautiesi lyg skaitytum romaną, kita vertus – supranti, kad tai asmeniniai tikro žmogaus, o ne išgalvoto herojaus laiškai. Šis žmogus tikrai nesitikėjo, kad jie bus dar kažkieno skaitomi. Devyniolikmečio Marcinkevičiaus laiškuose akivaizdžiai matyti ne tik jo talentas rašyti, bet ir atvirumas. Laiškuose vaikas pasakoja ir nagrinėja savo meilės istorijas, pavyzdžiui, 1949 metų rugsėjo 11 dienos laiške:

Jau dešimt dienų pragyvenau Vilniuje, ir visą tą laiką jaučiau nuolatinį sąžinės graužimą. Aš jaučiuosi kaltas, kad neįstengčiau išblaškyti Jums abejonių mano nuoširdumu, kad neįstengčiau atsakyti į gerą, kurį Jūs man padarėte, tuo pačiu. Aš daug galvojau, ir pagaliau priėjau išvados: Jūs teisingai pastebėjote, kad aš Jūsų vengiau. Tačiau viso to priežastis man galutinai neaiški. Anksčiau tai buvo kalti anie kvaili santykiai su Birute B. Aš visą laiką jaučiausi negerai daręs, tačiau atgal pasukti nebuvo ryžtingumo. Dabar, kai viso to nėra, aš toks ramus ir patenkintas, man taip lengva, lyg vergui, savo pančius nusimetusiam.

Gavus mokytojos atsakymą į šį laišką, rugsėjo 25 dieną tema toliau plėtojama:

Jūs rašote, kad Jums buvo neaišku, ar aš instinktyviai pajutęs, kad Jūs nepritariate mano santykiams su B., ar jie, pagaliau, nebuvę tokie, kokių norėjote Jūs, o dar labiau aš. Šiandien objektyviai ir kritiškai pervertindamas visa tai, aš padariau išvadą, kad dar vos jiems beprasidėjus aš supratau, kad tai – ne tas, ką būtumėt toleravę Jūs, kad tai – ne tas, ką aš norėjau rasti. Tačiau keista, kad supratęs visa tai aš bridau toliau ir elgiausi kaip žmogus, kuris žino, kad daro negerai, o vis tiek daro.

Akivaizdu, kad Andrašiūnienė nepritarė Marcinkevičiaus draugystei su bendramoksle priešiške Birute (kurios vardas vėliau net neberašomas visas, tik inicialas B.). Galima daryti prielaidą, kad mokytoja rūpinosi jaunojo poeto asmeniniais santykiais ir patarė, kaip elgtis, nes motiniškai nerimavo, kad tam tikra, galbūt jai nepatinkanti, aplinka nedarytų jam neigiamos įtakos. Be to, mokytoja akivaizdžiai ragina būsimą poetą kurti, gal dėl to yra siūloma pernelyg be reikalo nesiblaškyti, tai matyti 1949 metų gruodžio 9 dienos laiške:

Jūs prašote, kad parvežčiau savo kūrybos. Čia bus kiek sunkiau, nes per ištikus du mėnesius beveik nieko nerašiau – nebuvo ir laiko, ir noro. Noro dabar jau atsiranda, bet trūksta laiko – mes baisiai susirūpinę egzaminais. Mane jau pradeda kankinti mintis, kurią įkvėpėt Jūs, kai buvau parvažiavęs paskutinį kartą. Dažnai, kai atsigulu ir ilgai neužmiegu, užaina nenugalimas noras keltis ir pradėt rašyti. Tačiau aš jau išmokau naudotis savo patyrimu – kuo ilgiau išnešioji kurią nors mintį, tuo ryškiau ir meniškiau ji paskui išreiškiama kūrinyje. Tai taip ir tyliu. Žinoma, galėčiau rasti ką nors seno, bet keistas dalykas: parašytas eilėraštis ar šiaip kas nors mane jau po savaitės nepatenkina, o ką bekalbėt apie pernai parašytus! Bet aš pasistengsiu kaip nors sutvarkyti savo mūzas. „Pirmąjį lietuvišką hegzametą“ parvešiu.

Raginimas rašyti ir dalytis savo kūryba bei parašytų kūrinių įvertinimas vis pasikartoja, 1950 metų vasario 16 dienos laiške Marcinkevičius rašo:

Atsimenate, per atostogas aš skaičiau keletą eilėraščių, bet kaip man sunku buvo juos skaityti, tiesiog šlykštu! Ir jei aš vis dėlto skaičiau, tai tik paklusnumo sumetimais. Kodėl taip įvyko, juk tai vis dėlto mano kūryba? Aš juose neradau nė mažiausio trupinėlio savęs, kažkas svetimas kalbėjo už mane ir kalbėjo blogai. Taip yra su visa ligšioline mano kūryba ir veltui dar ne taip seniai aš stengiausi parašyti grynai egoistinį eilėraščių – aš nežinau, kas aš buvau ir kur aš buvau.

Tačiau tikiuosi, kad vieną kartą pažinsiu save ir tada kalbėsiu daug, labai daug, o Jūs turėsit viską išklaudyti.

1950 metų gegužės 30 dienos laiško ištraukoje Marcinkevičius teisinasi dėl akivaizdžiai sukritikuotos kūrybos:

Žinoma, aš anaipol nenoriu pateisinti save, kad štai – aš neturiu to, ko man reikia, vadinasi, aš galiu rašyti blogai. Aš jau seniai stengiausi kai kuriuos trūkumus pašalinti, bet – vis nesėkmingai. Aš bandžiau stebėti gyvenimą betarpiškai, ir jis visiškai apvylė mane. Būtų buvę daug geriau, jei būčiau mokėsis pažinti gyvenimą iš knygų.

1952 metų kovo 16 dieną Marcinkevičius savikritiškai pats nagrinėja savo kūrybą:

Jeigu Jūs atkreiptumėt dėmesį į mano iki šiol parašytų eilėraščių kompoziciją, tai turbūt pastebėjote, kad jų ekspozicija, t. y. pradinis nuotaikos ir gamtos vaizdas, yra labai platus. Ir ne tik pradinis. Visur, kur tik paliečiu naują dalyką, aš neatsitraukiu tol, kol nepasakau visko, ką iš jo galima „išpešti“. O to jau per daug.

Akivaizdu, kad savo kūryba su mokytoja jis dalijosi ne tik laiškuose, bet ir skaitydavo ją grįžęs atostogų į Prienus. Galima daryti prielaidą, kad mokytoja ragino jį tai daryti, kad galėtų įvertinti jo pasiekimus. Andrašūnienės motinišką rūpestį akivaizdžiai jaučia ir Marcinkevičius, tai įrodo 1950 metų kovo 6 dienos laiško pastraipa:

Atostogas aš prisimenu kaip trumpą, gražų sapną ir skaitau jas praleistas prasmingai ta prasme, kad diena iš dienos vis daugiau ir daugiau pajutau, kad Jūs man niekas kitas, tik motina, kurios aš ilgai neturėjau. Užtat tos dienos buvo laimingiausios dienos. Ir jei aš parodžiau Jums kada nors kraštelį savo sielos, tai ateityje tikrai atversiu ją visą. Vienintelis mano noras – kad tai įvyktų kuo greičiau. Aš susirasiu savo kelius ir labai norėtuši, kad Jūs pamatytumėt juos, kad jie pateisintų tas viltis, kurias Jūs sudėjote manyje.

Mokytojai pranešama apie įvairius pasiekimus ne tik moksluose. Marcinkevičius šoko Vilniaus universiteto tautinių šokių ansamblyje, dalyvavo įvairioje veikloje, dainavo chore. Tiesa, į pastarąją veiklą 1952 metais buvo atkreiptas dėmesys ir 22 metų Marcinkevičiui buvo net pasiūlyta jungtis į Operos ir baleto teatro choro gretas. Pasiūlymo poetas atsisakė:

Beje, čia man buvo sudarę sąlygas padaryti karjerą (ji dar ir dabar yra) – stoti į Operos chorą, kur trūksta antrų bosų. Atlyginimas – 500 rb. mėnesiui. Bet aš pabijojau, kad didesnę laiko dalį atims repeticijos, ir nėjau.

Stebint Marcinkevičiaus pasiekimų temą laiškuose, iškyla ankstyvasis kūrėjo paveiklas, kuris dažnai pastebimas bei įvertinamas bei žmonių, ir institucijų. Akivaizdžiai matyti, kad poetui rūpestį kelia ir labiau džiugina žmonių prielankumas jo kūrybai, pavyzdžiui, 1951 metų kovo 27 dienos laiške jis rašo:

Mano eilėraščiai, kuriuos aš parodau viešumoje, susilaukia vis daugiau garbintojų. Kai kada aš rimtai tikiu savo talentu. Paskutinį eilėrašį, kurį aš Jums, turbūt, skaičiau („Upė dega“), ypač gerai įvertino. Man teko girdėti pasikalbėjimą žmonių, kurie nežinojo, kad jų klauso pats autorius. Baisiai įdomu. Po atostogų parašiau apie 40 eilėraščių, kuriuos aš šiek tiek vertinu, bet bijau, kad juos suprantu tik aš.

O apie instituciškai pripažintus pasiekimus Marcinkevičius rašo kukliai ir su lengva ironija, pavyzdžiui, 1950 metų rugsėjo 15 dienos laiške:

Dabar vėl truputį pasigirsiu. Berods, kovo 30 d. įvyko akademinis literatūros ir kritikos susirinkimas. Aš, pamatęs skelbimą, net išsižiojau. Ten buvo parašyta: J. Marcinkevičiaus kūrybos apsvarstymas. O kūrybos pas mane nėra. Parlėkiau uždusęs namo, nemigau vieną naktį, kitą ir parašiau 7 eilėraščius, 3 pridėjau senus ir nunešiau savo oponentui. Paskui paaiškėjo, kad kritikavo visas bendrabutis, eilėraščiai ėjo iš rankų į rankas ir, kas svarbiausia, visa kritika neteisinga. „Autoritetingi“ asmenys sveikino mane ir kitą dieną gavau pakvietimą į jaunųjų rašytojų sekcijos posėdį Rašytojų Sąjungos rūmuose. Nuėjau ir, nesulaukęs pabaigos, išėjau atgal, nes baisiai nepatiko viskas. Iš šito seka išvada, kad Vilnius pripažino mane, nors pradžioje aš aiškiai jaučiau priešingą nusistatymą.

IŠ PASKUTINIO PAŠTO

Tokiems kūriniais neturi būti vietos

Partijos nutarimai ideologiniais klausimais, „Pravdos“ straipsniai apie buržuazinio nacionalizmo pasireiškimą eilėje tarybinių rašytojų kūrinių, o ypač draugo Stalino veikalai kalbos mokslo klausimais, įkvepia mus, būsimus ideologinio ir mokslinio darbo darbuotojus, naujiems žygiams, įpareigoja demaskuoti mažiausius buržuazinio nacionalizmo pasireiškimus, išvilkti juos į dienos šviesą.

Istorijos-filologijos fak. sienlaikraštis „Už pažangųjį mokslą“ savo pirmame šių metų numeryje išspausdino III kurso studento J. Marcinkevičiaus baladę, pavadintą „Poema apie brolių“, kurioje yra eilė stambių ideologinių klaidų. Autorius šioje poemoje susimbolina ir suestetina lietuvių liaudies kovas už laisvę, už socializmą, iškreipia kolūkinio lietuviško kaimo vaizdą.

Jau nekalbant apie sentimentaliai verksmenančią baladės formą, baladėje užtušuota dvarininkų priespauda, darbo valstiečių išnaudojimas, klasių kova. Kalbant apie ikirevoliucinį laikotarpį, neparodyta, kad patys darbo žmonės, Lenino—Stalino partijos vadovaujami, išskovojo sau laisvę; tarybinė epocha paimta necharakteringose sąlygose, — paminėtas tik darbo rezultatas — „pilni arudai“, o pats darbas pavaizduotas tomis pačiomis priemonėmis, kaip ir

prieš penkiolika metų. Tačiau kur gi būdingieji Lietuvos darbo žmonių kovos vaizdai, kur tikrieji kolūkinio kaimo bruožai, kur nors vienas teisingas lietuvių liaudies kovų už socializmą vaizdas?

Kyla klausimas, kaip galėjo šis kūrinys patekti į tarybinės aukštosios mokyklos sienlaikraštį? Kodėl sienlaikraščio redkolegija patalpino jį į savo skiltis, kodėl nenurodė autoriui jo klaidų, nepadėjo jų ištaisyti?

Nemaža kaltė tenka ir fakulteto komjaunimo biurui, kuris užmiršo sienlaikraščio redkolegijos darbo kontrolę ir nepamato tokių eilėraščių su ydingu ideologiniu turiniu.

Sieninė spauda turi būti veiksminga priemonė auklėjant tarybinį jaunimą komunistine dvasia. Mes negalime prileisti niekalo, dargi žalingų nuotaikų, tokiu momentu, kada vyksta mūsų respublikos jaunimo persi-auklėjimas, pilnutinis atsikratymas buržuazinio tvaiko liekanomis.

Sienlaikraščio redkolegija pasielgė neatsakingai, išspausdindama šį idėjiškai ir meniškai ydingą eilėraščių, o tuo pačiu parodė, kad ji dar reikiamai nesupranta svarbiausio sienlaikraščio uždavinio — auklėti studentus tarybinio patriotizmo, komunizmo dvasia.

**Vyt. Kazakevičius,
A. Kancleris**

Istorijos-filologijos fak. studentai

2 pav. 1951 metų rugsėjo 25 dienos Vilniaus universiteto laikraščio *Tarybinis studentas* publikacija apie Marcinkevičiaus baladę „Poema apie brolių“.

Apskritai laiškuose jaučiamas atsargumas ir beveik neliečiama politinės santvarkos tema, tačiau keliose vietose pasirodo ironiškos poeto žinutės. Pavyzdžiui, 1951 metų birželio 1 dieną, rašydamas apie sunkų likusį paskutinį egzaminą, jis teigia: *Čia galima ir stipendiją paaukot „didžiosioms komunizmo statyboms“*. O štai 1951 metų liepos mėnesio laiške rašo: *Šiaip gyvenimas eina savo keliu, lydimas kasdieninių nemalonumų, kurių pobūdį Jūs žinote. Prisipažinsiu, man tai pradeda įgristi*. Manytina, kad čia kūrėjas taip pat atsargiai užsimena apie santvarkos spaudimą, o gal ir apie konkretų atvejį, kai jo kūryba „neatitiko ideologijos“. Tai patvirtintų ir ši Vilniaus universiteto *Tarybinio studento* laikraščio 1951 metų 28 (58) numerio iškarpa (žr. 2 pav.), kurią vienai iš Marcinkevičiaus dukrų 2021 metais atsiuntė archyvus žiūrinėjęs žmogus:

Iš laiškų matyti, kad Marcinkevičiui mokytoja Andrašiūnienė buvo finansinė globėja, paslapčių saugotoja, atlikusi netektos mamos vaidmenį ir pirmoji kūrybos kritikė, tikėtina, formavusi poeto gabumus.

Grįžtant prie Marcinkevičiaus ir Andrašiūnienės *sūnaus-motinos* santykio, reikia paminėti, kad jie nebuvo tik pavyzdinčiai gražūs. Laiškuose pasitaikydavo ir konfliktų, ir atsiprašymų. Toks turinys atskleidžia artimą, bet pagarbų mokytojos ir mokinio ryšį, pavyzdžiui, 1951 metų rugsėjo 11 dienos laiške Marcinkevičius atsiprašo (iš ankstesnių ir vėlesnių laiškų neaišku, dėl kokios priežasties):

Mama,

Aš nežinau, ar turiu teises vadinti Jus šiuo vardu. Galbūt, po viso to, kas įvyko, šis žodis iš mano lūpų suteikia Jums skausmo. Bet aš prie jo pripratau ir geresnio žodžio nerandu. Laiškas bus trumpas. Aš negaliu kalbėti tuo pačiu tonu, kuriuo parašiau Jums pirmą laišką, iki tol, kol neįsitikinau, kad Jūs tikrai dovanojot ir šį mano paklydimą. Iš mano pusės yra geriausi norai viską užmiršti. Šių metų atostogos atrodo lyg sapnas, kurio detalių aš neprisimenu, bet visumoj jis baisus. Aš dar kartą pabudau, pajutau savyje tokią jėgą, kad net pats bijau. Viskas išėjo į gera. Matau daugiau, suprantu daugiau ir kai ką galiu nesuklysdamas vertinti.

Laiškai, kuriuose skaitome apie kokio nors konflikto atomazgą ar yra ginčijamasi, iliustruoja Marcinkevičiaus jaunystės santykių paveikslą: bendravimas yra pagarbus, vaikas visada atsiprašo, o jei jau visiškai nepritaria savo globėjai, tuomet tai daro labai mandagiai. Štai 1951 metų vasario 11 dienos laiške jis atsargiai ir pagarbiai nesutinka su mokytojos nuomone:

Jūs sakot, kad man, kaip žmogui, mėgstančiam kūrybą, reikalinga dvasinė pusiausvyra, ramybė ir giedra sieloje. Su šituo aš nenoriu sutikti. Tik audringos sielos žmogus gali kurti. Įsivaizduoju, jei aš viduje sustingčiau, tegul ir idealioje būklėje – iš kur aš tada imsiu akstiną savo kūrybai, jeigu aš dvasioje būsiu ramus, kas tada vers mane kurti? Kiekvienam žmogui reikalingos audros ir sukrėtimai, kad po to jis galėtų pasidžiaugti giedra, kad galėtų kiekvienam parodyti ir pasakyti: „Štai šitas dalykas pavojingas. Pro jį reikia taip ir praeiti“. Žinoma, aš nesiūlau sąmoningai ieškoti pavojų – jie ateina neprašomi.

Šiame 1951 metų laiške, šalia atsiprašymo žinutės, pagarbos mokytojai ir mandagaus leidimo sau nesutikti su ja, galima išvelti dar vieną poetinės raidos žingsnį: jaunas poetas akivaizdžiai pripažįsta, kad jis yra kūrėjas. Šalia viso šito jaučiamas ir jauno, 21 metų, žmogaus maištingumas, pateisinamas noras būti „audringos sielos“. Reikia neužmiršti, kad čia skaitome labai jauno žmogaus mintis, kuris dar ieško savęs. Kita vertus, konfliktinės situacijos laiškuose atskleidžia ne tik „asmenybės formavimąsi ir savireprezentacijos būdą“ (Bono ir kt., 2009), bet ir vis artimesnį santykį su globėja, kai sau leidžiama nebesutikti su jos nuomone ir pasiginčyti.

Analizuojant tokius laiškus, kuriuose pasiginčijama ar atsiprašoma, norėtusi vėl sugrįžti prie kreipinių. 1951 m. balandžio mėn. 19 d. laiškas tai puikiai iliustruoja:

Mama,

Šį rytą gavau Jūsų laišką. Dabar negalėsiu į jį pilnai atsakyti, nes per daug nekenčiu savęs, bet turiu ką nors parašyti, nes priešingu atveju pradėsiu verkti. Jūsų laiškas mane pritrenkė ta prasme, kad aš pamačiau, koks aš didelis niekšas. Aš, turbūt, žinojau tai ir anksčiau, bet bijojau prisipažinti sau. Už ką aš užpuoliau Jus? Nežinau. Per visą šį laikotarpį po atostogų many susikauptė neigimo ir prieštaravimo dvasia. Man patinka prieštarauti, nes tai nauja. Ir aš prieštarauju visur, ir žeidžiu niekuo nekaltus žmones, ir laikau save romantiku, originalu, bet iš vagių ir plėšikų gaujos. Štai kokia visiška mano krizė, kurios aš irgi nenorėjau sau prisipažinti.

Jeigu dar nevēlu, aš sutrypsiu į purvą save ir visus savo „įsitikinimus“, prašydamas dovanoti. Tiesa, Jums tai bus sunku padaryti, o palengvinti aš nemoku. Aš tiesiog nachališkai pertempčiau stygą ir ji neskamba. Tai todėl man dabar taip tuščia ir nyku.

Praeis kiek laiko. Aš galbūt tapsiu geru žmogumi, galbūt, dar didesniu niekšu. Šiaip ar taip, o šis epizodas man ilgai liks atmintinas ir pamokomas.

Tai viskas, ką aš galiu Jums parašyti dabar, perskaitęs Jūsų laišką.

Justinas

Mandagumo daugiskaita *Jūs* vartojama visuose laiškuose, bet kreipiniai *Mama*, *Motina* – tik laiškuose, kuriuose atsiprašoma ar pasiginčijama. Toks turinys verčia sugrįžti prie Schneiderio (2002) minties, kad laišškai yra artimas pokalbiui žanras. Ypač tai matyti skaitant laiškus, kuriuose atsiskleidžia neigiamos emocijos, jaučiamas atitinkamas tonas ir nuotaika. Dažniausiai tokie laišškai būna trumpi, jų sakiniai – taip pat trumpi, konkretūs, vartojama neigiamos konotacijos leksika, pavyzdžiui, paskutiniame pavyzdyje: *nekenčiu savęs, pradėsiu verkti, koks aš didelis niekšas, laiškas mane pritrenkė, neigimo ir prieštaravimo dvasia, vagių ir plėšikų gauja, mano krizė, nachališkai pertempčiau stygą, tuščia ir nyku, dar didesnis niekšas*. Marcinkevičius save žemina, bara laiške ir tokiu būdu prašo mokytojos atleidimo. Be kita ko, niekur nedingsta mandagumas, tekstas nėra isteriškas ar piktas, o tiesiog kupinas nusivylimo, liūdesio ir saviplakos.

Skaityti Marcinkevičiaus laiškus įdomu ne tik dėl kai kurių nežinomų faktų, bet ir dėl pačių tekstų, kurie sklandūs ir poetiški. Gaila, kad nėra išlikusių mokytojos laiškų Marcinkevičiui, nes kai kurie faktai taip ir lieka nevisiškai aiškūs, galima tik spėti, dėl ko jie mandagiai pasipykdavo, pasiginčydavo ar pasidžiaugdavo.

Baigiamosios pastabos

Skaityti Marcinkevičiaus laiškus – ypač įdomi patirtis. Visada žinojome, kokia Marcinkevičiui svarbi buvo mokytoja Andrašiūnienė, bet, skaitant netikėtai atsiradusius laiškus, jų santykis atsiskleidė dar plačiau. Galiu teigti, kad šie laiškai padėjo geriau pažinti poetą.

Trumpame laiškų tyrime atsiskleidžia poeto ir jo mokytojos artimas ryšys, projektuojamas kaip sūnaus ir mamos. Andrašiūnienė – ne tik finansinė rėmėja, motiniška globėja, bet ir pirmoji jaunojo poeto kūrybos kritikė, svariai prisidėjusi prie jo asmenybės formavimo. Straipsnyje šie santykiai atsiskleidžia tiek trumpai aptariamame turinyje, tiek atkreipiant dėmesį į laiškuose vartojamus kreipinius. Marcinkevičiaus pasirinkimas vadinti mokytoją *mama*, *mamyte*, *motina* patvirtina faktą, kad ankstyvoje paauglystėje mamos netekęs vaikas ilgisi motiniškos globos.

Jaunojo poeto laiškuose atsiskleidžia jo talentas rašyti – tekstai sklandūs, literatūriški. Be to, daug rašoma apie savo kūrybą, pasakojama apie poezijos pasiekimus ir kūrybinius nuopuolius. Nors mažai ir labai atsargiai rašoma apie pasipriešinimą tuometinei ideologijai, vis dėlto šias Marcinkevičiaus nuostatas laiškuose galima išskaityti. Įdomūs laiškai, kuriuose Marcinkevičius ginčijasi, pykstasi su mokytoja, nes jie atskleidžia ir maištingąją poeto pusę, kuri yra labai netikėta. Galimybė pažvelgti į Marcinkevičiaus jaunystę, skaitant jo laiškus, gilina žinias apie poeto kūrybos kaitą ir jo asmenybės formavimąsi.

Literatūra

- Austin, F. (1999). Letter Writing in a Cornish Community in the 1790s. In D. Barton ir N. Hall (red.). *Letter Writing as a Social Practice* (p. 43–61). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Bankauskaitė-Sereikienė, G., Mickienė, I. ir Šiaučiulytė, S. (2008). Balio Sruogos asmeninių laiškų kreipinių raiška. *Respectus philologicus*, 13 (18), 79–90.
- Bono, J. E., Boles, T. E., Judge, T. A. ir Lauver, K. L. (2009). The Role of Personality in Task and Relationship Conflict. *Journal of Personality*, 70 (3), 311–344.
- Burke, P. J. ir Stets, J. E. (2013). Self-Esteem and Identities. *Identity as Social Process, Sociological Perspectives*, 57 (4), 409–433.
- Čepaitienė, G. (2007). *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Elspass, S. (2012). The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation. In Hernández-Campoy ir Conde-Silvestre (red.), *The Handbook of historical Sociolinguistics*. (p. 156–169). Chichester: Willey-Blackwell.
- Fulbrook, M. ir Rublack, U. (2010). In Relation: The “Social Self” and Ego-Documents. *German History*, 28, 263–272.
- Gerber, D. A. (2006). *Authors of Their Lives: The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century*. New York and London: New York University Press Kamphoefner.
- Ivanauskaitė, V. (2007). Folklorinė laiško paradigma. *Tautosakos darbai*, 33, 133–150.
- Klišienė, N. (2016). Intymumas Antano Vaičiuliaičio laiškuose žmonai Joanai Abramikienei. *Teksto slėpiniai*, 18, 20–37.
- Leminski, K. (2006). The Ukrainian Government-in-Exile’s Postal Network and the Construction of National Identity. In B. S. Elliott, D. A. Gerber ir S. M. Sinke (red.), *Letters across Borders: The Epistolary Practices of International Migrants* (p. 248–270). New York: Palgrave Mac-millan.

- Lungo Camiciotti, G., del (2014). Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. *Journal of Early Modern Studies*, 3, 17–35.
- Maybin, J. (1999). Death Row Penfriends: Some Effects of Letter Writing on Identity and Relationships. In D. Barton ir N. Hall (red.), *Letter Writing as a Social Practice* (p. 151–178). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Petrucci, A. (2008). *Scrivere Lettere: Una storia plurimillenaria*. Roma-Bati: Laterza.
- Plummer, K. (1983). *Documents of Life*. SAGE Publications.
- Presser, J. (1968). *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*. Detroit: Wayne State University Press.
- Schneider, E. W. (2002). Investigating variation and change in written documents. In J. K. Chambers, P. Trudgill ir N. Schilling-Estes (red.), *The Handbook of Language Variation and Change* (p. 67–96). Oxford, Malden, MA: Blackwell.
- Šmitienė, G. (2018). *Ir aš nebijau juodos*. Santykis su motina Janinos Degutytės tekstuose. *Literatūra*, 60 (1), 26–53.
- Šmitienė, G. (2008). Paprasti laišakai: kontekstinio tyrimo metodika. *Tautosakos darbai*, 55, 134–154.
- Tamošiūnaitė, A. (2008). Asmeninė kalba: laišakai šiaurės panevėžiškių patarme. *Archivum Lithuanicum*, 10, 111–136.
- Tamošiūnaitė, A. (2013). Raštingumo link: keli sociolingvistiniai XX a. pradžios lietuvių išeivių portretai. *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2 (16), 59–74.
- Wal, M. J., van der ir Rutten, G. J. (2013). Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. In M. J. van der Wal ir G. J. Rutten (red.), *Touching the Past Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* (p. 1–17). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.